

ŠTUDÁCI A KANTOŘI ZA STARÉHO RAKOUSKA

ČESKÉ STŘEDNÍ ŠKOLY
V LETECH 1867—1918

KATEŘINA ŘEZNÍČKOVÁ

*Kateřina Řezníčková / Študáci a kantoři za starého Rakouska
České střední školy v letech 1867–1918*

ŠTUDÁCI A KANTOŘI ZA STARÉHO RAKOUSKA

ČESKÉ STŘEDNÍ ŠKOLY
V LETECH 1867—1918

KATEŘINA ŘEZNÍČKOVÁ

Josefovi, bez jehož podpory by tato kniha nevznikla, a Bětušce.

*Za poskytnutí fotografie na obálku děkuje nakladatelství pražskému
Prvnímu obnovenému reálnému gymnáziu (www.porg.cz).*

© Kateřina Řezníčková, PhD., 2007

© Libri, 2007

ISBN 978-80-7277-163-9

Obsah

ÚVOD /9

VÝVOJ STŘEDNÍCH ŠKOL V 19. STOLETÍ /9

Bonitz-Exnerova školská reforma /16

Padesátá a šedesátá léta – do rakousko-uherského vyrovnání /18

Střední školství od rakousko-uherského vyrovnání /22

Marchetova reforma /25

Školství za první světové války /27

Dívčí školství /31

ORGANIZACE STUDIA /35

Vstup na střední školu /35

Organizace školního roku /39

Zkoušení a klasifikace /42

Maturitní zkouška /45

Obsah vzdělávání /52

Náplň jednotlivých předmětů /55

Klasické jazyky /55

Čeština /58

Další jazyky /59

Humanitní předměty /60

Přírodní vědy /61

Nepovinné předměty /63

Tělesná výchova a sport /65

Sportovní hry /68

Disciplinární řád /70

Studentské plesy a studentské akademie /83

Celoškolní výlety /86

Třídní výlety, vycházky a exkurze /97

STŘEDOŠKOLŠTÍ STUDENTI /101

Sociální původ studentů /102

Místní složení studentů /106

Studentské bydlení /109

Hospodářské poměry studentů /116

Studenti ve volném čase /119

Student jako homo politicus /121

Literární a vědecké sklony /124

Hudba, tanec, divadlo /133

Sport a hry /138

Záliby méně vznešené /141

STŘEDOŠKOLŠTÍ PROFESOŘI /145

Příprava na výkon povolání /145

Složení pedagogického sboru /149

Postavení profesorů /154

Finanční poměry středoškolských profesorů /156

Sociální postavení středoškolských profesorů /161

Zdravotní stav profesorů /164

Osobnosti profesorů v očích žáků a veřejnosti /167

ZÁVĚR /172

POZNÁMKY /176

SLOVNÍČEK ODBORNÝCH VÝRAZŮ /185

PRAMENY A LITERATURA /187

PŘÍLOHY: TABULKY /199

Úvod

Mezi neinformovaným občanstvem převládá od nepaměti bludný názor, že školství, zejména pak školství střední, je blahodárná instituce, kde zástupy mládeže, toužící po vědění a vzdělání, jsou poučovány a vychovávány obětavými muži a ženami. Z tohoto mylného předpokladu vycházejí všichni reformátoři a bojovníci za novou střední školu, pročez jejich úsilí končí nezdarem. Neboť střední škola je ve skutečnosti kolbiště, kde utlačovaný lid studentský, čili študáci, vede nesmiřitelný boj proti panující kastě prófů neboli kantorů.

— Jaroslav Žák, *Študáci a kantoři*

Kdo by neznal a neměl rád pamětnické filmy *Škola, základ života* nebo *Cesta do hlubin študákovy duše*. Jaroslav Žák, autor jejich předlohy a spoluautor jejich scénářů, sice líčí prostředí střední školy s humornou nadsázkou, i přes ni se ale před čtenářem nebo divákem otvírá plastický obraz prvorepublikových gymnázií. Střední školství první republiky ovšem nevzniklo ve vzduchoprázdnu, až na některé „drobnosti“ (především přítomnost studentek a profesorek) navazovalo na vývoj a zvyklosti předchozího období. Za Rakouska-Uherska přitom prošly české střední školy bouřlivým rozvojem. Přesto, že byly spoutány rakouskými předpisy a navenek prodchnuty loajalitou k císaři a jeho říši, z jejich škamen vycházela řada nadšených vlastenců, kteří posilovali a rozšiřovali vyšší vrstvy české společnosti. Byli tito budoucí intelektuálové, úředníci, lékaři, kněží nebo profesori také utlačovaným lidem studentským, myslícím především na fotbal a jiné zakázané radosti? A co jejich profesori, byli tehdy také tou „panující kastou prófů“? A co školní koloběh, změnil se oproti dobám Žákovým i našim? Tato kniha se alespoň zčásti pokouší na tyto a jim podobné otázky odpovědět.

Čtenář se bude na jejich stránkách často setkávat s příklady ze života gymnázia v Jindřichově Hradci. Proč si autorka vybrala k detailnímu zkoumání poměrů právě tuto střední školu? K její volbě přispěly jak subjektivní, tak objektivní důvody. Z těch subjektivních uveďme především citovou vazbu k tomuto městu i gymnáziu. Najde se zde ale i dost důvodů objektivních, proč se právě Jindřichův Hradec stal pro tuto práci modelovým příkladem. Jedná se totiž o jedno z nejstarších gymnázií v Čechách vůbec (bylo založeno už v roce 1595), a především o jedno z mála, které můžeme po roce 1848 zařadit mezi utrakvistická (tedy vyučující alespoň některé předměty v češtině), a od roku 1867 jedno z prvních, kde se vyučovalo pouze čes-

ky. Ale vyvozovat dalekosáhlé závěry jen na základě údajů z jedné školy by samozřejmě nebylo možné, proto se druhým modelovým gymnáziem, podrobeným důkladnému zkoumání, stal snad nejprestižnější a nejstarší český ústav, pražské Akademické gymnázium.

Ještě jednou si vypůjčeme slova Jaroslava Žáka: *Nuže, jest na nás, aby-
chom strhli roušku tajemství této magické kuchyně...*

Vývoj středních škol v 19. století

Gymnasium je škola starého, již bychom mohli říci středověkého typu. Středověká škola vyučovala týráním, jež sloužilo i zábavě žáků. Žák musel být bolestně otlučen, aby byl důstojným a mohl přijat býti do středu zvolenců Mus, již otrlých. Otrlost byla tu cílem, jehož pedagogové mnohem spíše se snažili i dovedli dosahnouti, než hlubokého vzdělání a duševné ušlechtilosti.

— Josef Holeček, *Pero*

Josef Holeček, který svá středoškolská studia absolvoval na sklonku 19. století, na gymnázium nevzpomínal zrovna v dobrém, považoval ho za zkostnatělou středověkou instituci, prakticky za mučírnu. Jeho soud ovšem není zcela spravedlivý ani objektivní. Gymnázia (a později i další od nich odvozené nebo jako protiklad k nim vytvořené střední školy) od svých prvopočátků prošla dlouhým vývojem a řadou změn a modernizací.

Objevují se na počátku 16. století jako ústavy, kde jejich studenti mohli získat znalosti latiny a řečtiny, někdy také hebrejštiny, eventuálně i základy pro univerzitní studium. Zpočátku jsou hodně spjaty s reformací, o jejich formování se totiž velmi zasloužil Lutherův spolupracovník, německý humanista Filip Melanchton. Podle jeho návrhu bylo založeno několik gymnázií (např. v roce 1524 v Magdeburku, o dva roky později v Norimberku), Melanchton byl také autorem prvního vzdělávacího programu pro gymnázia – v roce 1528 vytvořil pro saské kurfiřtství školní řád, který se pak stal vzorem pro všechny ostatní školy.

Velmi brzy si tento typ studia přisvojila také druhá, katolická strana. Především jezuitský řád rychle pochopil, že takováto škola může být optimální přípravou pro duchovní službu, stejně jako vhodný nástroj pro získávání příznivců i v nekatolickém prostředí. Svoje střední školy pak podle jeho vzoru vytvářely také další řády, především piaristé, ale také benediktini nebo františkáni.

Situace v českých zemích kopírovala politický vývoj. V 16. století se tu vedle sebe vyskytovala gymnázia všech povolených i pouze trpěných konfesí (také zakazovaná Jednota bratrská založila koncem 16. století své vlastní gymnázium v Ivančicích). Po porážce českého stavovského povstání ovšem tato široká nabídka skončila a vyšší vzdělání poskytovala pouze gymnázia některých katolických řádů. Nejvíce jich vedli a spravovali jezuité. Ti zde svou první školu, pražské Klementinum, založili už v roce 1556 a do Bílé

hory dokázali s pomocí mocných šlechtických příznivců vybudovat další tři koleje s gymnázii v Čechách (Český Krumlov, Chomutov, Jindřichův Hradec) a dvě na Moravě (Olomouc, Brno). Hlavní rozmach jejich školství ovšem nastal až po vítězství Habsburků, hlavně v první polovině 17. století jejich škol velmi rychle přibývalo. V třicátých letech 17. století se k jezuitům přidal další nedávno vzniklý školský řád – piaristé. Ti tu také začali zakládat své střední školy. Piaristická kolej, která vznikla v roce 1631 v Mikulově, byla dokonce první piaristickou komunitou ve střední Evropě.

Výuka na řádových gymnáziích byla plně v rukou řádů. Stát dlouhou dobu nepociťoval potřebu vměšovat se jim do obsahu vzdělávání, proto neexistovaly žádné závazné jednotné osnovy. Náplň studia byla přesto všude podobná, největší prostor byl u všech řádů věnován důkladné výuce latiny a méně důkladné výuce řečtiny na základě četby antických klasiků. Kromě klasických jazyků se studenti obvykle seznámili se základy matematiky. Pokud studovali u piaristů, čekal je při hodinách poněkud větší důraz na realie a výklad v mateřském jazyce. Přírodní vědy začaly na gymnázia pozvolna pronikat od sklonku 17. století, i když toto pronikání naráželo jednak na značnou neochotu rozhodujících činitelů, jednak na nedostatek lidí schopných tyto předměty vyučovat. Na řádových gymnáziích totiž v té době nevyučovali profesionální pedagogové, ale řádoví členové řádu, pro něž bylo učení často jen krátkou etapou jejich života.¹

Abychom porozuměli vývoji středních škol v 19. století, musíme se začít důkladněji poohlížet už ve století osmnáctém. Podobu středních škol totiž dlouhou dobu ovlivňovaly tereziánsko-josefinské základy. Reformy obou těchto panovníků otevřely cestu k proměně jezuitských a piaristických latinských škol dosud spočívajících na humanistických základech v nový typ střední školy, více odpovídající požadavkům doby. Stejně tak musíme překročit hranice 19. století i na jeho druhé straně a ukončit období, které nás zajímá, až s koncem první světové války a vznikem nového státu, který si samozřejmě přizpůsobuje (ale nijak radikálně nemění) k obrazu svému i systém středního školství.

Marie Terezie sice proslula především reformami obecného školství, stranou jejího zájmu ovšem nezůstaly ani střední školy. Nejprve, v polovině 18. století, zavedla nad gymnázii státní dozor a začala tak v praxi realizovat myšlenku, že o tom, co a jak se bude učit, rozhoduje zájem státu. První výraznější úpravu gymnaziálního studia se jí ale podařilo prosadit až v roce 1775 (neúspěšné pokusy podnikla už v letech 1752 a 1764). Tato reforma byla vlastně určitým prvopočátkem moderní školské soustavy. Marie Terezie nechala vypracovat nové, obecně závazné gymnaziální osnovy (jejich autorem byl piarista, prefekt savojské akademie Gratian Marx), které za-

váděly místo latiny jako vyučovací jazyk němčinu. Latina jako taková ale zůstala hlavním předmětem, se kterým se studenti na gymnáziích potýkali. Větší prostor než dříve dostaly němčina a dějepis, zato matematika a další přírodní vědy zůstaly i nadále jenom vedlejšími předměty, které se měly vyučovat „pouze pro zábavu“.²

Zcela v duchu osvícenského absolutismu postavila Marie Terezie střední školy i obsah výuky na nich pod přísný státní dozor. Heslo *Gymnasium z Ottova slovníku naučného* to komentuje takto: „Působnost učitelova byla přesně vytčena předepsanými učebnicemi, samostatnost jeho omezována mnohonásobnou kontrolou, již vykonávali především jednotliví krajští hejtmani (kteří byli tehdy vlastními řediteli gymnasií) a gymnasiální inspektor jakožto referent zemský.“

Další negativum tereziánsko-josefinských reforem se týkalo počtu středních škol. V Čechách i na Moravě (resp. v celém Rakousku) došlo k jejich razantnímu omezení. Redukce gymnaziální sítě souvisela ovšem mimo jiné se zrušením hlavního provozovatele středních škol – jezuitského řádu (ten byl zrušen papežem Klimentem XIV. v roce 1773, znovuobnoven byl na počátku 19. století). Většinu jeho gymnázií převzal stát a celou řadu z nich hlavně z finančních důvodů zrušil, nebo je přeměnil na tzv. hlavní školy, takže z původních více než 40 ústavů působících v českých zemích zůstala v provozu necelá polovina, v Čechách 13 a na Moravě 7 gymnázií. Kromě toho byla zkrácena délka studia ze šesti na pět let.

Stát také zavedl určitá omezení, která měla ztížit přístup ke studiu. Jako podmínka vstupu na gymnázium byly nově ustanoveny poměrně obtížné přijímací zkoušky. Zájemce o studium musel ovládat němčinu (v prvních dvou třídách se mělo vyučovat německy), základy latiny, počtů i náboženství, navíc bylo císařem Josefem II. dosud bezplatné studium zpoplatněno poměrně vysokým školným.³ Za vlády tohoto císaře došlo také k prohloubení germanizačních tendencí. Na druhou stranu, v rámci jeho toleranční politiky, byly střední školy poprvé otevřeny i pro židovské mladíky, vliv osvícenství je vidět i na zrušení tělesných trestů.

Města, v nichž byla gymnázia zrušena, to nesla vesměs nelibě (přítomnost střední školy jim obvykle přinášela nejen nezanedbatelný výdělek díky příchozím studentům a profesorům, ale i značnou prestiž) a dělala mnohé pro to, aby v nich byly školy obnoveny, takže jejich deputace a petice byly na císařském dvoře téměř na denním pořádku. K tlaku měst se přidala i kritika ze strany šlechty a především z řad církve. Omezení středoškolské sítě se totiž projevilo výrazným poklesem počtu studentů (a to i na univerzitách), a tudíž i nedostatkem kněžského dorostu, středoškolských učitelů, ale i právníků a lékařů. Snahy všech těchto skupin o rozšíření školní sítě

se podařilo naplnit na počátku 19. století – nejvyšší souhlas se zakládáním či s obnovováním škol byl vydán v roce 1802 a v prvním desetiletí 19. století začalo gymnázií opět postupně přibývat. Protože většina dříve zrušených škol byla původně založena jezuiti, byly obnovené ústavy zčásti státní, obvykle s finanční spoluúčastí obce, častěji ale vznikala nová řádová (především piaristická nebo benediktinská, méně často například augustiniánská, později, po obnovení řádu Societas Iesu, i jezuitská) gymnázia.

První větší reformu gymnázií v 19. století přinesl rok 1805, kdy byl zaveden nový studijní řád, který měl být odpovědí na stále rychlejší rozvoj vědy a měnící se požadavky společnosti. Jeho vypracování bylo opět svěřeno, stejně jako v předchozím případě, členovi piaristického řádu. Prefekt František Inocenc Lang v něm (ačkoliv prozatím jen krátkodobě) zavedl novinku, která se později stala ve středním školství běžnou záležitostí, totiž systém odborných učitelů (každý středoškolský učitel měl být odborníkem pouze na určité předměty, které měl vyučovat ve všech třídách). S tím souviselo i rozšíření studijního řádu, ve kterém se vedle latiny prosadily ve větší míře i přírodovědné předměty.

Přestože piarista Lang nové osnovy nezaložil jen na svých představách, ale vycházel při jejich vypracování i z širších diskusí, na změny tohoto typu bylo ještě příliš brzo. Hlavní překážkou byl především nedostatek odborných učitelů (reforma totiž neřešila jejich vzdělávání a především řádová gymnázia nebyla schopna tuto výuku kvalitně zajistit vlastními silami), dalším argumentem Langových kritiků bylo i to, že odborní učitelé mají mnohem menší prostor pro výchovné působení ve svěřených třídách.⁴ Už roku 1818 proto došlo k obnově systému třídních učitelů, tedy učitelů, kteří ve své třídě učili vše a většinou s ní postupovali i do dalších roků. Zároveň byly znovu zavedeny Marxovy osnovy, hlavním předmětem se tak opět stala latina (z celkových 18 vyučovacích hodin zabírala 9 až 11 hodin), zbylé hodiny byly věnovány řečtině, náboženství, dějepisu spojenému se zeměpisem a matematice, přírodní vědy byly z osnov zase vyloučeny. Tyto změny vedly k hlubokému úpadku středoškolského vzdělání, k jehož okomentování dejme slovo významnému historiku školství Otakaru Kádnerovi: „...těmito opravami pokleslo rakouské učení gymnasijní i filosofické na stupeň nejnižší, na kterém kdy u nás bylo, jak patrně již z ubohého suchopáru tehdejších učebnic, jejichž jalovému obsahu žáci učili se docela mechanicky z paměti a mimo něž nesměli sami čísti nic jiného.“⁵ Stejná reforma přinesla ale i jednu alespoň trochu pozitivní věc – sjednotila délku studia, takže všechna gymnázia byla nyní prodloužena na šest let.

Z drobnějších změn a reforem středního školství stojí za zmínku jazykový dekret z roku 1816. V něm bylo nařízeno, aby na gymnázia v místech

s převahou Čechů byli dosazováni jen prefekti a profesori znalí češtiny, a žáci se měli na těchto školách cvičit také v českém překládání a skládání českých písemností.⁶ Toto nařízení, jak naznačuje další požadavek tohoto dekretu, vycházelo z čistě praktických důvodů – na úřednická místa v českých zemích měli být totiž přednostně přijímáni studenti se znalostí češtiny. V dekretu ovšem nebylo jasně stanoveno, jaké postavení mezi ostatními předměty má výuka češtiny mít, zda má být zařazena jako řádný nebo mimořádný předmět, nebo zda má být pěstována jen okrajově v jiných hodinách. I z tohoto důvodu nebylo nařízení důsledně dodržováno a navíc bylo po několika letech výrazně omezeno. Jediným výsledkem tak bylo to, že se na několika školách pár let učilo češtině (např. Josef Jungmann několik let zasvěcoval do tajů českého jazyka studenty Akademického gymnázia v Praze.)

Ve druhé čtvrtině 19. století se začínalo čím dál jasněji ukazovat, že střední školství nedostačuje nárokům, které na ně klade změněná společenská situace. Studium na gymnáziu mělo jeho absolventům podle soudobých očekávání dopomoci ke kariéře převážně ve státní správě nebo v politice či se stát odrazovým můstkem pro podnikání. Tato očekávání ale přestávala být naplňována, navíc gymnázium nezajišťovalo ani přímou cestu k dalšímu studiu (ačkoliv hlavním cílem výuky na gymnáziu bylo zvládnutí nezbytné podmínky pro univerzitní studium, tedy ovládnutí latiny slovem i písmem), neboť v tomto období ještě nebylo zakončeno maturitou. Když chtěl někdo studovat na univerzitě, nezbývalo mu nic jiného než absolvovat po gymnáziu ještě filozofii, jakousi speciální přípravku na vysokoškolské studium. Tu mohl absolvovat buď přímo v rámci univerzity nebo od počátku 19. století na dvouletých lyceích, která byla zřizována jednotlivými řády mimo sídla univerzit (jedno z prvních lyceí vzniklo v Litomyšli).

Tlak na změny ve školství neustále sílil a od počátku třicátých let se stále častěji ozývali kritici dosavadního systému, takže v roce 1838 byly zahájeny dlouhé a úmorné diskuse o reformě středního školství. Ačkoliv z těchto porad vzešla řada zajímavých návrhů, strach z novot i obavy z přílišného zatížení státní pokladny prozatím nedovolily jejich realizaci.

BONITZ-EXNEROVA ŠKOLSKÁ REFORMA

Gymnasium má způsobovati všestranný a harmonický vývoj všech duševních schopností, vzdělávati mravně-náboženský charakter a přitom dbáti života praktického. (...) Požadavky klassického vzdělání humanitního a nároky utěšeného rozvoje věd přírodních našly oprávněné zastoupení a usmíření v organizačním plánu... — Ottův slovník naučný, heslo Gymnasium

Revoluční rok 1848 konečně přinesl do zkostnatělého Rakouska čerstvý vítr, který znamenal i pro střední školství zásadní změny. Nově vzniklo ministerstvo vyučování, které nahradilo dosavadní Studijní dvorskou komisi. Ta jako nejvyšší školní úřad fungovala od roku 1760 (s přestávkou v letech 1791–1802). Ministerstvo začalo fungovat v březnu 1848, a to nejprve jako ministerstvo veřejného vyučování, později (v červenci téhož roku) bylo přejmenováno na ministerstvo kultu a vyučování. Na jeho půdě začala být intenzivně připravována reforma školství, která se hodně inspirovala německými vzory, především pruským modelem. Její základy byly ovšem položeny už v diskusích předcházejícího desetiletí, velká anketa o tom, co by mělo být na školství změněno, proběhla například v roce 1840. Také hlavní tvůrce reformy, profesor filozofie na pražské univerzitě Franz Seraphin Exner, nebyl v této problematice žádný nováček, neboť už v roce 1844 ho vláda pověřila úkolem vypracovat nový učební plán. I díky této přípravě a také díky diskusím probíhajícím na ministerstvu i mimo ně mohl Exner už v červenci 1848 ve *Wiener Zeitung* uveřejnit první návrh reformem. V tomto návrhu se objevují všechny hlavní prvky pozdější reformy.⁷

V roce 1849 byl do Vídně na Exnerovu žádost pozván německý gymnaziální profesor, klasický filolog a také filozof Hermann Bonitz, který měl zkušenosti z reformování pruského školství. Díky jejich spolupráci spatřil světlo světa dokument nazvaný *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich (Nástin organizace gymnasií a reálných škol v Rakousku)*, který přinesl gymnaziálnímu vzdělávání zásadní přelom. Každý se věnoval oblasti, které lépe rozuměl, takže Exner byl autorem úvodu, obecných metodických a didaktických poznámek a partií o přírodních vědách a filozofii, Bonitz vypracoval zbytek (především pasáže týkající se klasické filologie nebo dějepisu). Jejich společné dílo, tzv. *Nástin* byl uveřejněn a provizorně potvrzen 16. 9. 1849. Na definitivní císařovo potvrzení si musel ale pár let počkat, císař si dal na čas a definitivu dopřál *Nástinu* až v prosinci 1854. Za to, že byl tento dokument hned po svém vzniku prosazován do školské praxe, vdělili pedagogové mimo jiné silné podpoře tehdejšího ministra kultu a vyučování

hraběte Leo Thuna, který se sám zabýval teoretickými pedagogickými problémy (zabíral se především výchovou zanedbané mládeže).

Nástin významně proměnil charakter gymnázií. Jak už bylo řečeno, oba tvůrci se inspirovali především pruským modelem, na rozdíl od něj ale kladli důraz na to, aby do výuky byly zařazeny i matematika a přírodní vědy. Hlavním cílem podle nich neměly být jen znalosti a vědomosti, ale vytváření osobnosti a její všestranný rozvoj díky pěstění ducha a styku se vznešenými vzory zprostředkovanými především četbou klasických autorů. Praktickým účelem gymnaziálního studia nadále zůstávala především příprava na univerzitní studium, kromě toho mělo gymnázium připravovat na vstup do státních služeb.

Jaké konkrétní změny tedy *Nástin* přinesl? Především, oproti dřívějšímu, byla ještě více posílena role státu a naopak omezen původně dominantní církevní vliv (ten byl ostatně oslabován už od tereziánských reforem). *Nástin* při řízení středního školství hlavní úlohu státním orgánům, na důležitosti získala funkce ředitele i pedagogického sboru, naopak byla jasně vymezena výuka náboženství. Příznačná je v této souvislosti kritika *Nástinu* v církevních kruzích – odsoudil jej například generál jezuitů P. Beckx nebo biskupské shromáždění.⁸ Kritika ostatně zaznívala i odjinud, nespokojeni byli také někteří profesori (některým se nelíbily nové, přísněji vymezené osnovy, jiní profesori, původně působící na filozofiích či lyceích, zase považovali své přiřazení ke středním školám za degradaci).

Výrazné změny nastaly v organizační struktuře studia – gymnázia byla prodloužena o dva roky, k původním šesti gymnaziálním třídám byly připojeny dřívější přípravky na vysoké školy. Zároveň byla škola rozdělena na dva relativně nezávislé stupně – nižší a vyšší gymnázium, přičemž bylo možné zřídit pouze nižší gymnázium, které mohlo existovat samostatně. Nově byla zavedena závěrečná, státem kontrolovaná zkouška – maturita, jejíž složení opravňovalo ke studiu na univerzitě a zároveň bylo vstupenkou do státních služeb.

Změněny byly také osnovy. Výrazně, asi o čtvrtinu, bylo omezeno vyučování klasických jazyků. Jejich výuka ovšem i nadále zabírala téměř polovinu celkového vyučovacího času, neboť rakouský stát očekával, že výuka klasických jazyků a literatur se stane jednotícím kulturním faktorem mnohonárodnostní monarchie.⁹ Zároveň bylo posíleno postavení společenskovedních i přírodovědných předmětů. Nově byly na gymnáziích zavedeny takové předměty jako filozofická propedeutika (jakési základy filozofie a psychologie) nebo fyzika. Důležitou změnou byla také změna vyučovacího jazyka – místo latiny to měl být některý ze zemských jazyků, přičemž jeho volba se měla řídit potřebami obyvatelstva.

Změny se dotkly rovněž pedagogů. Díky *Nástinu* na středních školách definitivně zvítězil systém odborných učitelů. Protože reformátoři tentokrát na rozdíl od dřívějších pokusů mysleli i na to, jak zajistit solidní úroveň výuky, bylo zároveň reformováno i vzdělávání učitelů. Středoškolští pedagogové měli studovat na taktéž nově reformovaných tříletých filozofických fakultách, které přestaly sloužit jako příprava na univerzitní studium a staly se rovnocennou fakultou. Kromě toho byl Exnerem a Bonitzem pracován i systém zkoušek a ustavování učitelů.

Nástin, jak jeho plný název napovídá, se netýkal jen gymnázií. Mezi střední školy byla nově zařazena reálka, která měla poskytovat vzdělání zaměřené více na praxi a vhodné pro přípravu na technické profese. Reálky nebyly žádnou horkou novinkou, první u nás vznikly už ve třicátých letech 19. století (1833 Praha, Rakovník, 1836 Liberec). Do vydání *Nástinu* byly ovšem brány jako součást elementárního školství a jejich délka i náplň byly značně rozmanité. Bonitz s Exnerem byli při jejich „povýšení“ vedeni snahou vytvořit jistou protiváhu gymnázií. Reálka, původně šestiletá všeobecně vzdělávací škola, neměla ve svém učebním plánu klasické jazyky, zato věnovala mnohem více prostoru přírodním vědám a matematice. Byla stejně jako gymnázium rozdělena na nižší a vyšší reálku, přičemž nižší stupeň měl kromě přípravy na vyšší reálku poskytovat i přípravu pro praktický život, proto se na něm kromě teoretických předmětů zařazovaly i předměty praktické. V průběhu druhé poloviny 19. století se reálky neustále přibližovaly gymnáziím – došlo například k prodloužení studia na sedm let nebo k zavedení povinné maturity.

PADESÁTÁ A ŠEDESÁTÁ LÉTA - DO RAKOUSKO-UHERSKÉHO VYROVNÁNÍ

Jednoho dne přišel profesor Axamit přednášet fysiku. Přednášky bývaly německé. Proti dosavadnímu řádu začal Axamit – česky. Ale jen asi dvě, tři slova. Zamkl se, zkrivil ústa, z očí vylily se mu slzy – a odešel stranou, postavil se do okna, kdež si slzy rukou i šátkem stíral. My žáci hned dobře nechápali. Ticho bylo jako v kostele. Za chvíli profesor, jehož jsme pokládali vždy za nejpřísnějšího, vrátil se doprostřed síně a pravil již bez slzí, ale s velikým pohnutím: Konečně nám z Vídně dovolili, abych k vám mluvil naším přirozeným jazykem.

— Zikmund Winter, *Vzpomínky z mládí*

Na základě reformy se začalo v českých zemích na některých gymnáziích vyučovat alespoň v některých předmětech česky, a to především v náboženství a zeměpisu s dějepisem nebo v přírodopise. Statistika z roku 1851, která poprvé zaznamenává vyučovací jazyk, uvádí jako utrakvistické (používající při vyučování češtinu i němčinu) Akademické gymnázium v Praze a dále gymnázia v Jičíně, Hradci Králové, Jindřichově Hradci, Písku a Německém Brodě, tedy pouhých šest škol z 22 převážně církevních gymnázií v Čechách. Na Moravě, kde bylo pouhých osm gymnázií, se čeština neprosadila na žádném z nich. V dobách Bachova absolutismu se ovšem vyučování v češtině stalo opět nežádoucí a bylo postupně a podstatně omezováno – jako příklad uveďme ministerské nařízení z roku 1853 o vyučování v němčině, které omezilo češtinu prakticky jen na výuku náboženství na nižších gymnáziích.

Jako záminka k potlačování češtiny mohly posloužit i do jisté míry vykonstruované aféry. Známy je případ Akademického gymnázia, kde při hospitaci ministerského rady Kleemana bylo objeveno, že si studenti vydávají vlastní časopis. Trochu k tomu přispěl i hlavní vydavatel odhaleného *Varyta a lry*,¹⁰ pozdější slavný básník Vítězslav Hálek, který podlehl touze překonat konkurenční třídní časopisy a nechal si záhlaví tisknout v tiskárně. Zveřejňovat „plody ducha svého“, byť jen v úzkém kruhu kolegů, disciplinární řád přísně zakazoval, navíc v době Bachova absolutismu mohl za tištěný nepovolený časopis hrozit i policejní postih nebo dokonce vězení. Hálek sám měl velké štěstí, školu nakonec mohl dostudovat, hůře ovšem dopadl ředitel Václav Kliment Klicpera, který ji musel spolu s řadou profesorů opustit. Zároveň byla tato aféra využita jako důvod pro zákaz vyučovat v češtině na vyšším gymnáziu. Takto na zákaz vzpomíná právě Vítězslav Hálek: „V ruce držel Klicpera papír jakýs, osudný to papír. Mlčky se postavil na katedru, rozložil papír, přehlédl rychle okem ještě celou školu, v jeho oku se zableskla slza. Hlasem pevným, ale násilně pevným, v němž se časem zachvělo bolestné slovo, jakoby na srozuměnou těm, kdo rozumět uměj, četl šedý Klicpera v německé řeči přípis od ministerstva. Krátký jeho obsah byl ten, »aby se vyjma náboženství v celém vyšším gymnasiu učilo německy«. Klicpera, když přečetl, neřekl ani slova – vždyť by byl pro vnitřní pohnutí ani mluvit nemohl!“¹¹

Padesátá léta obecně znamenala pro střední školství (a nejen pro ně) krok zpět. V roce 1851 císař vydal kabinetní list, jímž změnil pravomoci ministrů a ministerstev. Ministři se opět stali, podobně jako v předbřeznovém období, pouhými výkonnými orgány absolutistického panovníka. Protože ministr se už nemusel ohlížet na mínění svých úředníků, oslabila váha mi-

nisterstva jako takového, ve všech záležitostech leželo konečné rozhodnutí v jeho rukou, resp. v rukou císaře.

V souladu s císařskou politikou té doby ve školství znovu posílil vliv církve. Vrcholem v tomto směru bylo uzavření konkordátu v roce 1855. Tato smlouva s Vatikánem mimo jiné opětovně podřídila školy církevnímu doзору, dále stanovovala, že vyučování (tedy i obsah předmětů) na soukromých i státních školách musí být ve shodě s naukou katolické církve. Katoličtí biskupové navíc získali právo kontrolovat veškeré vyučování, zda se při něm náhodou neučí proti víře. Konkordát obsahoval i požadavky na charakter vyučujících, učitelem se podle něj mohl stát pouze člověk bez poskvrny ve víře i mravech. Navíc stanovoval, že na středních školách pro katolickou mládež (tedy na drtivě většině škol a fakticky na všech státních) mohou být učiteli pouze katolíci, což prakticky znemožňovalo, aby se profesorem stal člověk jiného vyznání. Katecheta musel být dokonce potvrzen diecézním biskupem.¹²

S posílením postavením církve také jistě souvisel zdlouhavý převod řádových gymnázií na stát. Těchto středních škol v tomto období naopak přibývá, přestože po zavedení Bonitz-Exnerových reforem musely čelit velkým problémům, protože jen pětina jejich profesorů měla reformou požadované vzdělání a státní aprobační zkoušky.¹³ Konkordát jim totiž kromě posílení pozice přinesl i další výhody – například jezuité si mohli upravit Bonitzem a Exnerem zavedený studijní plán podle svého původního základního školního předpisu *Ratia studiorum*.¹⁴

Rok 1855 přinesl některé dílčí změny učebního plánu i ostatním, státním nebo obecním středním školám. I tyto změny byly ve znamení určité regrese – znovu bylo posíleno postavení latiny a řečtiny a zároveň došlo k určitému omezení přírodních věd, především přírodopisu.

Šedesátá léta, tedy období po pádu Alexandra Bacha a vydání únorové ústavy, naopak přinesla určité uvolnění, které se nemohlo neprojevit i ve školství. Říjnový diplom z roku 1860 nejprve přinesl jistou, spíše kosmetickou změnu v řízení školství. Zrušil totiž samostatné ministerstvo kultu a vyučování a také ministerstvo vnitra a práv a jejich kompetence byly převedeny na nově zřízené tzv. státní ministerstvo.

Mnohem důležitější pro české střední školy ovšem byly události spojené se snahou Čechů o emancipaci. Jedním z důležitých kroků při vytváření novodobého českého národa byla snaha o zrovnoprávnění češtiny ve vyšším, tedy středoškolském a vysokoškolském vzdělávání. Prvních úspěchů se tyto snahy dobraly i díky uvolnění politické situace právě na počátku šedesátých let. První ústupek přinesl rok 1861, kdy bylo opět povoleno vyučovat některé předměty v češtině, v jiných předmětech se učilo střídavě

německy a česky. O postavení obou zemských jazyků na středních školách začal téhož roku jednat obnovený český zemský sněm. Hlavním iniciátorem jednání byl významný český politik, pedagog a organizátor českého školství Josef Wenzig. Ten měl se školstvím bohaté zkušenosti, byl mimo jiné dlouholetým ředitelem první české reálky v Praze, školním radou i dozorcem nad českými obecnými školami a reálkami. Jako poslanec českého sněmu se zabýval právě školskými záležitostmi. Hlavně díky němu byla po třech letech bouřlivých diskusí, v květnu 1864, sněmem schválena zásada rovného práva češtiny a němčiny jako vyučovacího jazyka, přičemž podle návrhu zemského sněmu měl být druhý zemský jazyk vyučován na všech středních školách jako povinný. „Odměna“ vyšších míst pro hlavního „viníka“ na sebe nenechala dlouho čekat. V prosinci téhož roku byl Josef Wenzig náhle poslán na odpočinek, podle oficiálního zdůvodnění za podporování „des nationalen Treibens“ (nacionalistických snah) a za nedbalé vedení pražské reálky. Jeho předčasné penzionování (do naplnění třicetileté povinné služby mu chybělo jen pár měsíců) bylo chápáno jako politická msta a Wenzig sám ho nesl poměrně těžce.¹⁵ Pro velký odpor Němců byl zákon o rovnoprávnosti jazyků císařem potvrzen až 18. ledna 1866, jeho život byl ale velmi krátký. Za necelé dva roky, už v roce 1868, německá většina na sněmu prosadila jeho zrušení, protože v povinném učení se češtině viděla nemístný nátlak. Střední školy v českých zemích se proto od této doby rozdělily na české (s češtinou jako vyučovacím jazykem a s de facto obligátní výukou němčiny) a na německé.

V šedesátých letech se díky politickému uvolnění začaly objevovat též častější kritiky dosavadního středního školství, kritici si brali na mušku především podle nich předčasnou specializaci studentů (ostatně kritici dnešních osmiletých gymnázií používají dost podobné argumenty). Objevuje se celá řada návrhů reform, vesměs hledajících řešení v částečném sloučení gymnázia a reálky (např. už zmíněný Josef Wenzig navrhoval vytvořit střední školu se společným tříletým základem pro gymnázium i reálku). Nezůstalo jen u slov, jeden z návrhů byl dokonce úspěšně realizován v praxi – v roce 1862 bylo v Táboře jako soukromá škola zřízená na obecní náklady otevřeno první tzv. reálné gymnázium. Tato škola v sobě spojovala osmileté klasické gymnázium a sedmiletou reálku, studenti se ale pro humanitní nebo technické zaměření mohli rozhodnout až po absolvování dvouletého společného základu s výukou latiny. Od tercie probíhala na škole bifurkace (rozdělení) na gymnaziální a reálnou větev. Studenti obou zaměření se ale až do konce studia stále potkávali, měli totiž společnou výuku některých předmětů. Táborský experiment zaujal i další města, podle jeho vzoru vznikla například obecní reálná gymnázia v Chrudimi nebo v Plzni.